

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM
VAZIRLIGI**

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA‘LIMI VAZIRLIGI

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI VA
ADABIYOTI UNIVERSITETI**

**“O‘ZBEK AMALIY TILSHUNOSLIGI VA
LINGVODIDAKTIKASI MASALALARI”
mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiya
materiallari
(2021-yil 20-oktabr)**

Эркаклар нутқида гендер фарқловчи лисоний воситалар таҳлили

Гулнорахон Ниязова

А.Навоий номидаги

Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети

“Инглиз тили” кафедраси катта ўқитувчиси

niyazova@navoiy-uni.uz

Тел: 90 359 08 72

Аннотация

Мақола тилшуносликда эркаклар нутқида гендер фарқловчи лисоний воситалар таҳлили, детектив асарлар матнининг гендер хусусиятини аниқлаш учун аёл ва эркак нутқини лисоний жиҳатдан қиёсий таҳлил қилишнинг услубий хусусиятларига доир тадқиқотлар ҳақида.

Калит сўзлар: тилшунослик, детектив, эркаклар нутқи, гендер омили лисоний таҳлил, тил сатҳи, эркак гендер тили.

Инсоннинг табиий жинси ва унинг ижтимоий «оқибатлари»ни ҳисобга олган гендер омили инсоннинг муҳим хусусиятларидан бири бўлиб, унинг ҳаёти давомида ўз шахсини англашига, шунингдек, жамиятнинг бошқа аъзолари томонидан нутқ мавзусини аниқлашига таъсир қилади. Патриархал жинсий маданиятда жинс инсоннинг биологик ва анатомик хусусиятлари билан чамбарчас боғланиб, меъёрий характериға эға бўлади.

Шунга кўра, гендер иерархияси ва жинсга асосланган хатти-ҳаракатлар табиатан белгиланмайди, балки жамият томонидан «қурилади», ижтимоий назорат ва маданий анъаналар институтлари томонидан белгиланади. Гендер муносабатлари ижтимоий ташкилотнинг муҳим жиҳати ҳисобланади. Унинг тизим хусусиятларини махсус тарзда ифодалайди ва нутқ субъектлари ўртасидаги муносабатларни тузади. Гендер муносабатлари тилда маданий жиҳатдан аниқланган стереотиплар шаклида белгиланиб, шахснинг хулқ-

атвори, жумладан, нуткида ва унинг лисоний ижтимоийлашуви жараёнларида из қолдиради.

“Гендер” атамаси “аёл”га қарши “эркак”нинг ижтимоий, маданий ва психологик жиҳатларини тасвирлаш учун ишлатилган, яъни жамиятда инсонларни аёллар ва эркаклар сифатида белгилайдиган ўзига хос ва керакли бўлган хусусиятлар, меъёрлар, стереотиплар ва ролларни шакллантирадиган барча нарсани англатади.

Оғзаки ва ёзма нутқ ҳосил қилишда ҳам гендер омили тил воситаларини танлаш ва бирлаштиришга бевосита таъсир кўрсатади. “Бу тил сатҳида намоён бўладиган эркак ва аёл нутқи ўртасида маълум фарқлар мавжудлигини, яъни сўз бойлиги (эркаклар ва аёллар лугатини ташкил этиш хусусиятлари), фонетика, морфология, имло, синтаксис каби тил ҳодисалари билан характерланади”¹.

Тил ўз табиатида кўра нафақат антропоцентрик, балки андроцентрик, яъни биринчи навбатда, дунёнинг эркаклар кўринишини акс эттиради. Чунки А.В.Кирилина таъкидлаганидек: “Андроцентризм христиан ва мусулмон маданиятларида фаолият кўрсатадиган барча тилларга хос бўлган, турли тилларда турли хил интенсивлик даражасида намоён бўлади, шунинг учун поэтикада адабий иш, бу жинс ва тактикани ҳисобга олиш керак”². Шу нуқтаи назардан ҳам биологик, ҳам ижтимоий омиллардан келиб чиқадиган эркак ёки аёл ёзув услубларини аниқлаш табиийдир.

Жаҳон лингвистик гендерологиясининг ўзига хос хусусияти эркак ва аёл нутқини ўрганишнинг амалий йўналиши ҳисобланади. Она тилида ёзилган бадиий матнлар тили асосида олиб борилган тадқиқотлар эркак ва аёл нутқида хос муайян қолипларнинг мавжудлигини очиқ беради. Бу соҳада рус тилшунослигида муҳим тадқиқотлардан бири Т.Б.Крючкова томонидан аёл

¹ Хрестоматия по курсу «Основы гендерных исследований» И.Чкалова М.: МЦГИ, 2000

² <file:///C:/Users/admin/Downloads/kontseptualizatsiya-g-r-baltanovoy-musulmanskoy-zhenschiny-i-kultury.pdf>

ва эркаларга тегишли ёзма матнларнинг ўрганилишидир. “Бадий адабиёт матнларида гап бўлакларидан фойдаланиш таҳлил қилиниб, статистик натижалари қайд этилган. Бунда аёллар кўпроқ олмошлар ва юкламалардан фойдаланади, деган хулосага келинган, уларда кўпроқ ва тез-тез «эмас» тўлиқсиз феъли ва «на-на» юкламаларини қўллаш истаги юқори эканлиги ва эркалар кўпинча отлардан фойдаланиши таъкидланади”³.

Детектив асарлар матнининг турли гендер даражалари эрка ва аёл нутқини лингвистик, стилистик таҳлил қилишда кўринади:

- Мана, ошина, — деди у кулиб, — шу оромгоҳда давлатнинг текин овқатини еб ётибман. Беш кун ишламаймиз, икки кун дам оламиз. Келажаги порлоқ ҳаваскор жиннилар юксак онглик намуналарини кўрсатмоқдалар. Ҳалигача бирорта дўхтирни еб қўйишгани йўқ, — у шундай деб табиббошига қараб қўйди. — Мен бу ерда дунёнинг тузилиш формуласини ишлаб чиқдим. Биргина масала қолди: шу опамни сўйсам, неча кило гўшт бераркин? Чамамда етмиш кило. Нима дейсан? Калла-почалари бунга кирмайди. У шундоқ деб дўмбоққина, оппоққина табиббошига кўзларини лўқ қилиб олди. Элчин унинг бу аҳволига ишониб-ишонмай бир оз ўзини йўқотди. Сўнг табиббошига қараб, илтимос қилди:

— Мен оинам билан гаплашиб олай, малол келмаса сиз чиқиб туринг.

Табиббоши малол келганини яширмай чимирилиб қўйди. Элчин буни сезиб энди қатъийроқ, буйруқ оҳангида деди:

— Сиз ҳужжатларни тўғриланг, ҳозир кетамиз.

— Мен дарров чиқара олмайман, яхши йигит. Маслаҳатлашиб олишим керак.

— Маслаҳат тишган! — деди Элчин овозини бир парда кўтариб. — Асадбек иккита гапни ёқтирмайди. (Т.Малик. “Шайтанат”. 1-жилд)

³ Попова Е.А. Об особенностях речи мужчин и женщин // Русская речь. - 2007, - №3. - С 40 - 49.

Гендер омиллари тил воситаларини танлаш ва бирлаштиришга бевосита таъсир этади. Бу тил сатҳида намоён бўладиган эркак ва аёл нутқи ўртасида маълум фарқлар мавжудлигини кўрсатади. Детектив асарлар матнининг гендер хусусиятини аниқлаш учун аёл ва эркак нутқини лисоний жиҳатдан қиёсий таҳлил қилиш лозим:

— *Анвар бир қарорга кела олмай доғда эди. Шу боис бошини кўтариб ўйчан кўзларини дўстига қадади.*

— *Сенинг орқангда тоғ бўлиши керак. Мен... афсус, тоғ эмасман. Бир тошчаман. Ҳаёт мени эрмак қилиб ўйнаб, истаган пайтда улоқтириб ташлаши мумкин. Менга ишонма.*

— *Яхши, бунга кейин гаплашамиз. Бу ер масала сўқишадиган жой эмас. Тур, лаш-лушларингни йиғиштир.*

Анвар ҳазин жилмайди.

— *Мен кетмайман.*

— *Истасанг, сени бу ерга жўнаттирган ит эмганларнинг ҳаммасини ҳайдаб келиб, қариингда тиз чўктираман.*

— *Бундан нима фойда? Шу билан инсофга келишади, деб ўйлайсанми? Ўзингни ҳам, мени ҳам қийнама, оғайни.*

Элчин тиззасига уриб, ўрнидан туриб кетди.

— *Қайсарлик ҳам эми билан-да... - у бир оз жим қолди. Сўнг Анварга яқинлашиб, уни елкасидан тутди. - Ҳеч бўлмаса бир кунга чиқарсан. Тўйимга борарсан, куёвжўра бўларсан?*

Бу гапдан кейин Анварнинг кўзларига инсоф нури қайтиб, юзига қизиллик югурди.

— *Ўйланяпсанми? Қутлуг бўлсин. Шунга олдинроқ айтмайсанми? Хўп, бир кунга чиқаман. Кимга ўйланяпсан, сир эмасми?*

Элчин янгиликни эшитиб қочиб кетмасин, дегандек Анварнинг елкасини янада маҳкамроқ ушлади:

— Асадбекнинг қизини оляпман, - деди дўстига тикилиб.

Элчин «жодугар кампирга уйланыпман» деганида Анвар бунчалик ҳайратланмас эди. Лекин Асадбекнинг қизига уйланиш!!! Тўғри, Элчин хушсурат йигит, аввалги шухрати ҳам унчалик сўнмаган. Энг лобар қиз ҳам унга жон-жон деб тегishi мумкин. Лекин Асадбекнинг қизи?.. Қиз хоҳлаган тақдирда ҳам, Асадбекнинг рози бўлиши?.. Анвар учун бу ечими огир жумбоқ эди. (Т.Малик. “Шайтанат”. 1-жилд)

Гендер стереотиплари стереотипнинг алоҳида ҳолати бўлиб, унинг барча хусусиятларини очиб беради. Гендер стереотиплари - бу иккала жинс вакиллариининг фазилатлари, хусусиятлари ва хулқ-атвор нормалари, уларнинг тилда акс этиши ҳақидаги маданий ва ижтимоий жиҳатдан аниқланган фикрлар. Гендер стереотипи тилда мустаҳкамланган, баҳолашифодаси билан чамбарчас боғлиқ ва у ёки бу жинс вакилларида маълум турдаги хатти-ҳаракатларни кутишнинг шаклланишига таъсир қилади.

Гендер стереотипларининг пайдо бўлиши гендер муносабатлари модели тарихан шундай қурилганлиги билан боғлиқки, гендер фарқлари эркак ва аёлнинг шахсиятидаги индивидуал, сифат фарқларидан устун туради. Эркак ва аёлга нисбатан стереотипик тарзда икки томонлама қарама-қаршилиқлар мавжуд.

Мустаҳкамлик интуитивлик, мавҳумлик, конкретликдир. Аввало, эркаклик изчиллик билан, аёллик эса сезги билан боғлиқ. "Эркак тафаккури умумлаштиришга мойиллик, мавҳумлик билан ажралиб туради ... эркак янада оқил", "эркак ва аёлнинг ўз-ўзини англаши ҳар бирининг ўзига хос хусусиятларига эга: эркак мантиқий, ташаббускор; аёл инстинктив, ўзини ўзи бошқаларга топширишга мойиллиги, соддалик ва покликнинг мантиқсиз ва

шахссиз оқилалиги билан доно".⁴ Шу билан бирга, аёллар ўзига хос нарсаларга қизиқишади, улар аклий фаолиятида ўзига хосдир. Амалий ва амалий фанлар одатда аёл интеллектига жой очади.

Детектив асарлардаги аёл ва эркак гендер тилини тадқиқ қилиш шуни тасдиқлайдики, эркаклар кучлироқ овозга эга, улар кўпроқ обрўли, ҳар доим мавзу ҳақида гапиради, биров кўпол, таъсирчан, мактанчок, урушқок, тез-тез жаргон ва паразит сўзлардан фойдаланади. Бунини қуйидаги мисолларда кўришимиз мумкин *1.Зоҳид акасининг қайси гапи жўрабошига ёқмади - у эслолмади. Зиёфат тугаб, кўчага чиқибди. Ана шунда жўрабоши:-Хали нима девдинг, қуруқ!-деб ёқасига ёпишибди. 2.Селим Зелихонга қўрқибгина қараб олиб: -Қайтаринглар, – деди. Милиса йигитлар кўчага чиқибди-ю, аммо машиналарига ўтиришмади. Бу орада ўнга яқин одам тўпланди. Асадбек кўпчиллика айтган бўлса ҳам, чўчибми, мулоҳаза қилибми, чиқибди. Зелихон оқ ятак устидан майда қавиқ тўн кийиб, белбоғ боғлаган, бир тутам оқ соқоли ўзига ярашган чолга яқинлашиб, қўш қўллаб сўрашди-да:- Ота деди мана бу одамни танийсизларми? –Ҳа, таниймиз, болам, -деди чол, юзи қонталаш Селимга қараб, -Бу одам эмас, шайтоннинг ургочиси, бунини ҳам биласизми? ("Шайтанат". I китоб) Юқорида айилганидек, эркакларга хос кўполлик, шайтоннинг ургочиси тарзида аёл жинсини камситишга урғу бериш кабиларни кузатишимиз мумкин. Детектив асарда асосан жиноятчилар нутқи фаол бўлса-да, унда замонавий илмий ва диндор эркакларнинг нутқи ҳам берилган ўринларни кузатишимиз мумкин. Масалан, *Ҳа, тақсир, топиб гапирдингиз. Аммо сиз томонингиздан гирромлик бўлди бу иш. -Нима гирромлик?! Қори, аввалги сафар масжидга сарфлаган пулларимни ҳаром девдингиз, энди гирромлик дейсизми? Ўйлаб гапирасизми гапингизни? Сиз**

⁴ Тезисы докладов Второй Международной конференции «Гендер: язык, культура, коммуникация» - МГЛУ, Москва, 2001. – С.309.

кимсиз ўзи?Тўрттагина сурани кўз юмиб ёдлаб берувчи **қориваччасиз**, Худо эмассиз! Сизнинг китобларингизда тўхматчини нима дейишади? Тўхматчининг тилини кесиш керакми? -Астагфируллоҳ! Тўхмат қилаётган бўлсам, **каломулло урсин**. (“Шайтанат”. I китоб) Бу ўринда социал жиҳатдан иккита қарма-қарши томон вакилининг суҳбати келтирилган бўлиб, бири жуда кескин, бири эса кўркув аралаш ҳолатда ўзини ҳимоя қилишга ҳаракат қилиб, жуда юмшоқ гапирмоқда.

Спендер мулоқотда жинснинг таъсири бўйича ўз хулосаларини шундай жамлади: "Хулоса қилиб айтганда, аёл мулоқоти ҳар хил кичик нарсалар ҳақида ширин мулоқотга ўхшайди, эркаклар эса муҳим нарса ҳақида куруқ ва кўпол суҳбатдир."⁵

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Попова Е.А. Об особенностях речи мужчин и женщин // Русская речь. - 2007, - №3. - С 40 - 49.
2. Чкалова И. Хрестоматия по курсу «Основы гендерных исследований» М.: МЦГИ, 2000
3. Кирилина А.В. Гендерные исследования в лингвистических дисциплинах // Гендер и язык. М., 2005. С.18
4. Скаженик Е.Н. Гендерный аспект коммуникативного поведения [Деловое общение](#). Учебное пособие. ТРТУ, 2006.
5. Ирисбоев Т.Т. Ҳозирги ўзбек детектив адабиётининг тараққиёт хусусиятлари (Тоҳир Маликнинг “Шайтанат” асари асосида): филол. фанл. номз. ... дис. – Т.: 2001. – 157 б.
6. Тоҳир Малик. Шайтанат. Биринчи китоб. – Т.: “Шарқ” НМК Бош таҳририяти, 1994.
7. <https://ru.wikipedia.org/wiki>

⁵ <https://ru.wikipedia.org/wiki>

Turdialiyev A. Lingvistik ta’minotda turk va o‘zbek tillaridagi leksemalarning derivativ imkoniyatlari	145
Axmedova X. Bir so‘z turkumi doirasidagi omonimlikni farqlovchi matematik modellari	149
Yoqubova S. Shaxsiy yozishmalarda noadabiy leksik unsurlarning voqelanish xususiyatlari va turlari	154
Rustamov D. Mahmudxo‘ja behbudiy va jadidlar davrida til masalasi	158
Palvanov A. Some considerations concerning the organization of forensic linguistic expertise.....	162
Абдирахманова Д. Қуръони Каримнинг Олтинхон Тўра тафсир қилган матнида қўлланган соматик фраземаларнинг семантик таҳлили	166
Abdulxayeva M. Nutq hodisasiga olimlar munosabati masalasi	170
Axmedova X. Ot va taqlid so‘z turkumlari orasidagi omonimlikni farqlovchi matematik modellar	172
Базарбаева Н. Эвфемизмларнинг ўзбек тилшунослигида ўрганилиши	174
Xamidullayeva D. Reklama matnlarida orfografiya va punktuatsiya me’yorlarining qo’llanishi	177
Safarova G. Frazеologik lug‘atda “og‘iz” leksemasini ifodalovchi iboralarning berilishi, semantik xususiyatlari va amaliy filologik ahamiyati	181
Norova S. XX–XXI asrda alifbo va imlo masalalarini takomillashtirishga qaratilgan harakatlar	185
马思遥(Ma SiYao) Nargiza O‘zbek tilidagi fe’lning o‘tgan zamon shakllarining xitoy tiliga qiyosi	188
安昊翀 (An Hao Chong) O‘ktam O‘zbek tilini o‘rganishda maqollar sharhining ahamiyati(ta’lim-tarbiyaga oid maqollar asosida).....	191
尹启章(Yin Qizhang) Yusuf Xitoy tilida o‘zlashma so‘zlar xususida.....	195
王洋帆 (Wang Yangfan) Yulduz Xitoy manbalarida «fe’lning majhul nisbati» mavzusining yoritilishi (Shen Congwenning “Bian Cheng” va “Zhang Fu” asari asosida)	207
Югай Евгения Роль интеграции цифровой культуры в формировании нравственных ценностей молодежи	212
Ниязова Г Эркалар нутқида гендер фарқловчи лисоний воситалар таҳлили.....	220

O‘ZBEK MILLIY LUG‘ATCHILIGI MASALALARI

Baxriddinova B., Nurmatova G. Amaliy leksikografiya tarixidan	227
--	-----